

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ EĞİTİMCİSİ SATI BEY VE COĞRAFYA ÖĞRETİMİ

II Constitutional Monarchy Period's Educator Mr. Satı and Teaching of Geography

Dr. İbrahim Caner TÜRK*

ÖZ

Bu çalışmada; II. Meşrutiyet dönemi ünlü eğitimcisi Satı Bey'in hayatı, eğitim hizmetleri, Osmanlı Devleti'nde Coğrafya eğitiminin gelişimi ve Satı Bey'in Coğrafya öğretimi konusundaki düşünceleri incelenmeye çalışıldı. Osmanlı Devleti'nde 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile esaslı olarak resmi ders programlarına giren Coğrafya dersi bu dönemde isim ve niteleme coğrafyası safhasını aşamamıştır. Modern İzahlı Coğrafya Eğitimi ise II. Meşrutiyetle birlikte dir.

II. Meşrutiyet dönemi ünlü eğitimcisi Satı Bey, "Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalı?"(Coğrafya Nasıl Öğretilmeli?) isimli makalesinde Coğrafya eğitiminde günümüzde de geçerli olan öğretim usulleri öne sürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Coğrafya Öğretimi, Satı Bey.

ABSTRACT

In this research, second constitutional monarchy period's famous educator Mr. Satı's life, his contribution to education, development of the education of geography in Otoman Empire and his thoughts about teaching of geography are studied. Geography lesson which is participated to official school timetables essentially with Maarif-i Umumiye Nizamnamesi (1869) in Otoman Empire couldn't go beyond the stage of naming and descriptive geography. Education of modern and explanatory geography took place with second constitutional monarchy.

Second constitutional monarchy period's famous educator Mr. Satı suggested some teaching methods in his article, which are also valid nowadays, named "How should be geography taught?"

Key Words: Otoman Empire, Teaching of Geography, Mr. Satı.

I. Giriş

Eğitim çağı olarak adlandırılan 19. Yüzyılda vatandaş için faydalı olan bilimlerin kullanılması esastı. Tarih – Coğrafya ve doğa bilimleri bunların başlıcaları idi. Çağa ayak uydurma çabasındaki Osmanlı Devleti'nin de buna uymaya çalıştığı görülmektedir. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'nde önemli ölçüde gelişme gösteren alanlardan birisi de Coğrafya idi. Maarif- i Umumiye Nizamnamesiyle(1869) her seviyedeki

* Erzincan Üniv., Kemaliye H. Ali Akın Meslek YO, Ortak ve Zorunlu Dersler Öğrt. Üyesi.

Coğrafya öğretimi resmi ders programına konularak imparatorluğun her yerinde uygulanmak üzere kurumsallaştı. Bu gelişmelere paralel olarak Coğrafya öğretim metotları gelişti, Satı Bey gibi dönemin eğitimcileri dersin öğretimi konusunda programlar hazırladı, öğretim usulleri geliştirdi.

II. Satı Bey'in Hayatı Eğitim Hizmetleri

Asıl adı Mustafa Satı-el Husri'dir. Yemen'de doğdu(1880). Halep asıllı olan babası, Yemen'de mahkeme reisi idi. Kardeş sayısı 15 idi. Mülkiye mektebinden mezun oldu(1900). İlk önce Yanya İdadisinde Tarih-i Tabii öğretmenliği yaptı. Daha sonra öğretmenlikten ayrıldı(1905). Radkoviç ve Florina'da 1908'e kadar kaymakamlık yaptı. Manastır'da çıkan Neyyir-i Hakikat gazetesinde meşrutiyet üzerine nutukları yayınlandı. İstifa edip İstanbul'a gelince bu gazetenin yazarlığını yaptı ve Envar-ı Ulum adlı bir yeni dergi çıkardı. Çeşitli yayın organlarında o dönemin ders programlarını tenkit etti. Bu arada çeşitli konularda pek çok yazılar yayınladı.¹

Satı Bey'in eğitim ile ilgili görüşlerini çeşitli gazete ve mecmualarda yazmış olduğu yazılar ile dile getirmesi, devrin aydın ve yöneticilerinin dikkatlerini üzerine çekmiştir. Nitekim o dönemin maarif nazırları Nail Bey ile Emrullah Efendi'ye sunmuş olduğu layihalarda Darümuallimin-i Aliyede yapılmasını gerekli gördüğü reformların ana hatlarını ortaya koymuştur.²

Çeşitli yazılarıyla dikkat çektiğinden 1909 yılında Mülkiye mektebinden öğretmeni olan Maarif Nazırı Nail Bey'in teklifi üzerine Darümuallimin müdürlüğüne getirildi. Fizyolojiden tamamen pedagoji ve sosyoloji alanına geçti. Satı Bey program ve öğretmenlerinde istediği değişikliği yapmak koşuluyla, Darümuallimin Müdürlüğü'nü kabul etmişti. Burada kendisine geniş yetkiler verildi. Müdürlüğü sırasında pek çok şeyler yaptı. Programı istediği gibi düzenledi, öğretmenleri istediği gibi seçti. Öğrencileri temelden değiştirdi. Numune ve Uygulama Okulu (Tatbikat Mektebi) açtı. Burada konferanslar verildi. Vilayetlerden gelen okul müdürleri için kurslar düzenlendi. Okula her vilayetten ikişer öğretmen getirtilerek "usul-ü tedris" öğretildi. Öğretmen kongreleri düzenledi³

¹ Mustafa Ergün, "Satı Bey, Hayatı ve Türk Eğitimi'ne Hizmetleri", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı: 1, Malatya, 1987,s.4., Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi(1773-1925)*, İstanbul, 1991, s.174.

² Mustafa Şanal, "Mustafa Satı Bey, Hayatı ve Türk Eğitim Tarihi İçerisindeki Yeri", Milli Eğitim Dergisi, Sayı: 153-154, Kış- Bahar 2002, s. 87.

³ Cavit Binbaşoğlu, *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi*, Ankara, 2005, s. 108., Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Ortaöğretim*, İstanbul, 1938, s.218., Ergün, a.g.m., s.7.,Koçer,a.g.e., s.174

İki ay süreyle İtalya, Almanya, İsviçre, Fransa, Belçika, İngiltere ve Romanya'yı kapsayan bir eğitim araştırma gezisi yaptı(1910). Bir buçuk ay süreyle, vilayetlerdeki eski mezunların yaptıkları işleri ve karşılaştıkları güçlükleri tespit etti(1911). Şam, Beyrut, Adana, Konya, İzmir, Selanik ve Drama'yı ziyaret etti.⁴

Mustafa Satı Bey, 25 Mart 1912'de Emrullah Efendi ile anlaşamadığından ve Maarif nezaretinin son icraatlarını kendi siyasi fikirlerine ve memleketin fikri terakkisine aykırı gördüğünden olaylı bir şekilde istifa etti.

Ertesi yıl çok geniş yetkilerle Darüşşafaka-i İslamiye müdürlüğüne atandı(5 Ekim 1913). Ancak kısa bir süre sonra buradan da ayrıldı. Dört aylık Avrupa gezisine çıktı(Temmuz 1914), bu gezisinde çocuk senatoryumları, açık hava okulları, tatil kolonileri ve bilhassa Montessori usulünü uygulayan okulları ziyaret etti. Bu gezi, ertesi yıl kuracağı yeni mektebin esaslarında ve şekillenmesinde çok etkili oldu. "Yeni Mektep" adlı özel bir anaokulu ve ilkokul açtı(1915). Hatta bir de anaokulu öğretmenleri yetiştiren " Darülmüebbiyet" açtı.⁵

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında kendisine teklif edilen müsteşarlığı kabul etmeyerek Suriye'ye geçti(1919). Orada öğretimi Arapça'ya çevirdi. Suriye'ye Fransızların gelmesi üzerine İtalya'ya, oradan da Irak'a geçti. Irak'ta milli eğitimin kurucularından oldu. Suriye Maarif Müsteşarı oldu(1943). Bilahere Kahire'ye gitti(1946). Ma'had at- Tarbiye (Eğitim Enstitüsü) de üç yıl pedagoji ve sosyoloji okuttu. Arap kültür dairesi ilmi müşaviri ve Profesör oldu. İlerleyen dönemde profesörlüğü bırakarak yalnız bir hayata çekildi(1957). Kahire'de öldü(1969).⁶

Satı Bey, Türkiye'de yaşadığı yıllarda ve Darümuallimin'deki müdürlüğü sırasında (Nisan 1325-Mart 1328) görüş ve uygulamalarıyla eğitime büyük katkılarda bulunmuştu. Meşrutiyet döneminde Batı pedagojisinin temellerine dayanan ilmi karakterdeki yeni eğitim anlayışının Türkiye'de yerleşmesinde etkili oldu. Bu dönemin her yönüyle takdir edilen eğitimcilerinin başında gelmekteydi. Resmi hizmeti sırasında Maarif nazırlarının ve diğer kuruluşların tam desteğini sağlamıştı. Aydın zümre arasında eleştirisiz kabul edilen birisiydi. Darümuallimdeki köklü temizliği ve ondan sonra da okulu tamamen kendi bilgisine göre idaresi sırasında hiç tepki görmemişti. İyi eğitimciydi ve çok çalışkandı. İsmail Gaspiralı "Bütün Türk yurduna yüksek

⁴ Ergün, a.g.m., s.6.

⁵ Ergün, a.g.m.,s.6.

⁶ Ergün, a.g.m.,s.7.

sesle bağıyorum: İstanbul Darülmualimin Müdürü Satı Beyefendi'nin yurda gösterdiği usul-ü savtiyeye kulak ver, göz sal!... Satı Bey'i "çalış" nidasıyla karşılayın" diyor; girişken ve çalışkan Satı Bey'i övüyordu.⁷

Satı Bey, uygulamalarla da didaktik esaslara çok önem vermişti. Darülmualimin'e uygulama okulu kurdurma, çeşitli yerlerden gelen öğretmenlere yeni öğretim metotlarını öğretme, öğrencileri İstanbul'un en kötü okullarına kadar gönderip ders verdirme, onun yaptığı başarılı çalışmalardan. O, genel öğretim metotları üzerinde durduğu gibi, çeşitli derslerin özel öğretim metotları üzerinde de durmuş, pek çok makaleler ve ders örnekleri hazırlayıp yayınlamıştı.⁸

Eğitim ve öğretimde yeni teknolojileri ilk olarak kullanan da O' dur. İlk kez projeksiyon makinesi ile ders yaptı. Öğretimi, doğanın içinde yapmaya özen gösterdi. Nesnenin tasarımı, yani sözü yerine "kendisi" üzerinde(ayani) öğretim yaptı. Anlatma öğretimi yerine, "buldurucu"(teşkifi) yöntemi kullandı. Resim – eliş ve müzik derslerini programa koydu. Kendisi de okulun yeni programına göre "Fenn-i Terbiye"(Pedagoji) kitabı yazdı. Bu kitabında bugün "Meslek dersleri", yani "pedagojik formasyon" dediğimiz hemen bütün dersler vardı. Eğitim bilimleriyle ilgili bir girişten sonra, çocuğun bedensel, düşünsel ve ahlaksal eğitimi üzerinde duruluyor, öğretim yöntemlerine, eğitim yöntemlerine, okul yönetimine önem veriliyordu.⁹

Satı Bey, yayın işlerine de el atarak, Türkiye'deki en eski ve ciddi eğitim dergilerinden birisi olan ve bir süre sonra Tedrisat Mecmuası adıyla çıkacak olan "Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası"nı 1910 yılı Şubatında ve Maarif Nezareti adına İstanbul Darülmualimin'i öğretmenleriyle birlikte çıkarmaya başlamıştı. Bu dergi o dönemde on bin adet basılıyor ve bütün okullara gönderiliyordu. Bu dergide, özellikle öğretim yöntemleri olmak üzere, eğitim sorunları üzerinde birçok yazı yazdı. Onun ve birlikte çalıştığı arkadaşlarının görüşleri ve eğitim-öğretim uygulamaları, daha sonra görülen gelişmelerin birer başlangıcı olmuştu. Çocuğa göre eğitim, güncel konulara yer veren(aktüel) eğitim, uygulama ve deneye yönelik eğitim, işe ve hatta üretime yönelik eğitim, çevre incelemelerini esas alan eğitim... onun zamanında henüz tartışılan konular arasında idi. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Tevfik Fikret, Ali Ulvi Elöve, İhsan Sungu gibi eğitimciler, onun yanında ya da çevresinde görev almışlardı. Eğitim konusunda 1916'da Hüseyin Ragıp(Baydur)'ın çıkardığı "Muallim" mecmuasında, Ziya Gökalp ile

⁷ Ergün, a.g.m.,s.10.

⁸ Ergün, a.g.m., s.9.

⁹ Binbaşıoğlu, a.g.e., s.109., Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul, 2003, s.126., Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1993, s. 127-128.

örnek olacak nitelikte seviyeli tartışmaları vardı. Bu nitelikleri ile Satı Bey, zamanında İstanbul'da adeta bir "okul" oluşturmuştu. Bunun etkisi, Anadolu'daki diğer öğretmen okullarında da görülmüştü.¹⁰

Ziya Gökalp'in aksine Türk milliyetçiliğine yanaşmayan, Osmanlılık yanlısı olan Satı Bey, "Eğitim bir yönüyle milli, bir yönüyle değildir. Düşünce eğitimi de kapsayan geniş anlamlı bir eğitim esastır. Bilgi ve düşünce eğitimi başka, ahlak eğitimi başkadır. Ahlak eğitiminde milli olunabilir" görüşünü savunmuştur.¹¹

Osmanlılık fikrine taraftar olup, milliyetçi bir yaklaşıma karşı çıkan Satı Bey'i ilerleyen dönemde Osmanlı Devleti'nin yıkılmaya yüz tutmasıyla birlikte Arap milliyetçiliğinin teorisyeni olarak görmekteyiz. Nitekim Türkiye'yi terk etme kararı üzerine Tedrisat Mecmuasında Darülmualimin öğretmenlerinin kendisine yönelik ortak imzayla neşrettikleri mektuplarında bu durum telin edilmekteydi: " *Muhterem ve Sevgili Satı Beyefendi'ye, Atida vazı'ül imza olanlar hakiki muhib ve takdirgarlarınızdan bir kısmıdır ki bu memleketin iyi düşünen ve sizin gibi nevadır faziletinden tanıdığı zevatı daima bir teselli ve bir ümid addeden bütün insan evladını temsil ettiklerine kanidirler. Onlar kıymetli mevcudiyetinizin hakkı faziletinden bu kadar uzak kalan şu zavallı memlekette ayrılması ihtimalini büyük bir eza ve derin bir şüphe ile his ediyorlar ve sizin vicdanınıza müracaatı vatani olduğu kadar insani bir vazife telakki eylemekte müttehid bulunuyorlar.*

Satı Beyefendi, senelerce bir muhitte ülfet etmiş, ğadayı hayatını ordan almış ve en feyyaz semeratını orada vermiş bir nebatî nesline münşae olan yere nakletmek tabiata gadr değil midir? Sizde zeka ve irfanınızı buradan ayırmakla hem kendi şahsiyetinize, hem de vatanınıza karşı böyle bir gadri iltizam etmiş olmayacak mısınız?

*Muhterem Satı Beyefendi, biz zannediyoruz ki bu memleketi terk ettiğiniz takdirde ekseriyet azimesi buranın evladı olan dostlarınızın, hürmetkarlarınızın inkisarı sizi takip ve ihmal ettiğiniz vezâifiniz madam el-hayat vicdanınızı tezib edecektir."*¹²

Türkiye'deki çalışmalarıyla İkinci Meşrutiyet eğitiminin şekillenmesinde ve gelişmesinde bir Pestalozzi ruhu ve çabası gösterdiği takdir edilen¹³ öğretmen yetiştirme alanında göstermiş olduğu ciddi çalışmaları dolayısıyla tüm Türk

¹⁰ Binbaşoğlu, a.g.e.,s.163-164., Koçer, a.g.e., s.174.

¹¹ Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, s.126.

¹² "Satı Bey Suriye'ye Gidiyor", Tedrisat Mecmuası, cilt.10, no.1-44, Nisan 1919,s.10-11.

¹³ Ergün, a.g.m.,s.10.

aydınları tarafından takdir edilerek “Türk Frobel’i” diye adlandırılan¹⁴ Satı Bey’in eğitim yönü ve özellikle de “Coğrafya Öğretimi” konusundaki düşünceleri bu çalışmanın özünü oluşturmaktadır.

III. Osmanlı Devleti Eğitim Kurumları ve Coğrafya Eğitimi

Klasik dönem Osmanlı Devleti eğitim-öğretim kurumlarının başlıcalarını; Sıbyan Mektepleri, Medreseler, Enderun, Şehzadegan Mektepleri gibi kurumlar oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan beri aşağı-yukarı her köy ve mahallede en az bir tane olan sıbyan mekteplerinde eğitim-öğretimin esası, dinin ve ahlakın öğretilmesinden ibaretti.¹⁵ Dolayısıyla Coğrafya dersi yoktu. Coğrafya dersi esaslı olarak sıbyan mekteplerine 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’yle girecektir.

Gazali çizgisini izleyen medreselerin gelişimi de nakli ilimlerde olmuştur. Bunlar Kuran’ın ve nasların zahiri anlamlarıyla ilgileniyorlardı. Dolayısıyla bunlarda da Coğrafya dersi görülmemekteydi. Nitekim dönemin Avrupa eğitim kurumları olan Trivium ve Quadrivium programlarının da medrese eğitim programlarından farkı görülmemektedir. Emsal dersler okutulmaktaydı ve Coğrafya bunlarda da yoktu.

Görevi orduda ve sarayda görev alacak çeşitli elemanları yetiştirmek¹⁶ olan Enderun Mektebinde medrese programlarından daha şümüllü bir program uygulanmaktaydı. Programda Coğrafya ve Harita Yapımı dersleri okutulmaktaydı.¹⁷

İlerleyen yüzyıllarla birlikte ise Avrupalı coğrafyacıların eserleri tercümeğe başlanmıştır(17.Yüzyıl). Sonraki yüzyılda buna devam edilmiştir. Bu yüzyıl coğrafyacılarının en renkli simasını İbrahim Müteferrika teşkil eder. Sahip olduğu çok geniş mekan bilgisi ile “El-Coğrafi” lakabını alan İbrahim Müteferrika az sayıda telif coğrafi eser vermesine rağmen, esas ününü, çok sayıda coğrafya eseri ve haritayı kurmuş olduğu matbaasında yayınlamasıyla duyurmuştur. Müteferrika “Usulu’l Hikem Fi- Nizamü’l -Ümem adlı eserinde

¹⁴ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi(Başlangıçtan 1993’e)*, İstanbul, 1993, s.263., Şanal, a.g.m., s.28.

¹⁵ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, 1977, c.1, s.86., Bayram Kodaman, *II.Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi*, Ankara, 1991, s.IX.

¹⁶ İsmail Hakkı Baykal, *Enderun Mektebi*, İstanbul, 1953, s.11., Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, Ankara,1984, s.17-55.

¹⁷ Baykal,a.g.e.,s. 49., İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara, 1999, s. 20.

Osmanlıların yenileşme yoluna girmelerinin, kendilerine çeki düzen vermelerinin, çevrelerini ve dünyayı tanımalarının şart olduğu ısrarla ileri sürülmekte, bunun için Tarih ve Coğrafyanın önemi belirtilmektedir.¹⁸

Donanmada Coğrafya, Hendese ve gemi yapımını bilen kişiler bulunmasını sağlamak amacıyla kurulan Mühendishane-i Bahr-i Hümayunda da(1773) denizcilik bilgileri, Harita Bilgisi ve Coğrafya okutulmaktaydı.¹⁹ Uzman subay yetiştirmek üzere açılan Mühendishane-i Berri Hümayunda da(1793) deniz mühendishanesine koşut dersler bulunmakta idi. Topçuluk, istihkam ve haritacılık öğretilen dersler arasındaydı. Dört yıllık okulun ikinci-üçüncü sınıflarında okutulan beş dersten biri de Coğrafya idi.

Coğrafya biliminin ve eğitiminin zirveye ulaşması ise 19. Yüzyıla birlikte olacaktı. Eğitim çağı olarak adlandırılan 19.Yüzyıl'da, vatandaş için faydalı olan bilimlerin kullanılması esastı. Tarih-Coğrafya ve doğa bilimleri bunların başlıcaları idi. Çağa ayak uydurmak çabasındaki Osmanlı Devleti'nin de buna uymaya çalıştığı görülmektedir.

Nitekim bu düşünce doğrultusunda Osmanlı Devleti'nde önemli ölçüde gelişme gösteren alanlardan birisi de Coğrafya idi.²⁰ Tanzimat döneminin ilk okulları olan Mekteb-i Maarif-i Adliye, Mekteb-i Mülkiye, Mahreç-i Aklam gibi okullarda hükümete memur olarak yetiştirilecekler Hendese, Tarih, politikaya dair derslerin yanı sıra Coğrafya öğretilmesi lüzumu ileri sürülmüştü.²¹

Her seviyedeki Coğrafya öğretiminin resmi ders programına konularak, imparatorluğun her yerinde uygulanmak üzere kurumsallaşması ise 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle gerçekleşecekti.

Mesela 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle ilköğretime giren Coğrafya dersi, yeni teşkil edilen Darümuallimin(Erkek Öğretmen Okulu) ve Darümuallimat(Kız Öğretmen Okulu) müfredatlarına girmekte de gecikmedi. Darümuallimatın 1290(1873) senesi ders programında birinci, ikinci, üçüncü

¹⁸ Server İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bakış*, Ankara, 2000, s.21-28., Yahya Akyüz, a.g.e., s.121., Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*, İstanbul, 2004 ,s.138.

¹⁹ T.C.Milli Savunma Bakanlığı, *Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim*, Ankara, 2000,s.254., Sakaoğlu,a.g.e., s.61.,Hamit Er, *Osmanlı Devletinde Çağdaşlaşma ve Eğitim*, İstanbul, 1999, s.115.

²⁰ Sadreddin Celal Antel, "*Tanzimat Maarifi*", Tanzimat I, İstanbul, 1999, s.448., Hasan Ali Yücel, a.g.e., s.6., Faik Reşit Unat, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964, s.71., Ergin, a.g.e., s.599.

sınıflarda Arabi, Farsî, Hesap, Sülûs, Rika, Kıraat-ı Türkiye ve İmla, Nakış'ın yanı sıra Coğrafya da bulunmaktaydı.²²

23 Muharrem 1291(12 Mart 1874) tarihli resmi ilanda da Darümuallimin; sıbyan, rüşdiye, idadiye şubelerine ayrılarak, iki yıllık Dar-ı Sıbyan'da okutulacak dersler; Usul-i Tedrisiye, Lisan-ı Türki ve İmla, Tenasübe kadar Hesap, Muhtasar(Kısaltılmış) Tarih-i Osmani, Mebadi-i Hendese ve Mesaha, Muhtasar(Kısaltılmış) Coğrafya olarak belirleniyordu. Münif Paşa'nın nazırlığında(1891); sınıf-ı ibtidaiyye ve rüşdiyeden bileşik tahsil müddetleri altı seneden ibaret olan kız rüşdiyelerine mahsus ders programında: 4-5-6. sınıflarda, haftada ikişer saat Coğrafya dersi bulunmaktaydı.²³

Nizamnamenin yayınlanmasıyla birlikte 23 Muharrem 1287/25 Nisan 1870 de okullarda okutulacak kitapların yazım ve tercümeleriyle ilgili 13 maddelik bir nizamname yayınlandı. (Takvim-i Vekayi, 1216 [23 Muharrem 1281/28 Haziran 1864], 1217 [25 Muharrem 1281/30 Haziran 1864]). Nizamnamede, önce kitapların taşıyacakları genel nitelikler sıralanmıştı. Burada kitapların mümkün olduğu kadar açık ve sade bir dille yazılması, öğrencileri özendirici olması isteniyordu. Nizamnamenin sıbyan okulları için öngördüğü ders kitapları arasında Coğrafya (Coğrafi terimler, küre, beş kıta, insan ırkları, Osmanlı fiziki, idari, beşeri ve ekonomik coğrafyası), çeşitli cetveller ve haritalar da vardı.(Takvim-i Vekayi, 1275 [25 Cemaziyevvel 1287/23 Ağustos 1870]) kitapların yazımı için bir de yarışma açılmış ve ödüller konmuştu.²⁴

Belirlenen program doğrultusunda okutulacak kitapların daha ziyade yabancı dillerden tercüme edildiği görülmektedir.²⁵ Nitekim İbrahim Hakkı Akyol, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji" isimli makalesinde: "Bu suretle yabancı dillerden tercüme edilerek İptidai ve Rüşdi mektepler (İlk Tedrisat) için yazılmış olan coğrafya kitapları memleketimiz hakkında pek basit (Büyük nehirler, vilayet taksimatı...) malumatı ihtiva etmektedir."²⁶ Değerlendirmesinde bulunmakta, Tanzimat Coğrafyası'nın tedris vasfının değişir

²² Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezaret-i Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Haz:Mustafa Ergün, Tayip Duman, Sebahattin Arıbaş, Hüseyin Dilaver, Ankara, 2002, s.112-113.

²³ Mahmud Cevad, a.g.e., s.115,233.

²⁴ Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi(1734-1876)*, Eskişehir, 2002, s.203.

²⁵ Bu konuyla ilgili olarak, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde çok sayıda belge bulunmaktadır.Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HAT Tasnifi, 223/12436: Reis Efendi'nin tercüme ettirdiği Coğrafyanın tabettirilip, atlas da zeyline(Ekine) rabt olunarak takdim kılınması, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruza-ı Analitik Envanteri Tasnifi, 3/53: Coğrafya kitabı tercümesi, v.s.

²⁶ İbrahim Hakkı Akyol, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji", Tanzimat II, İstanbul, 1999, s.559.

bir şekilde ve tarihi istikamette isim ve niteleme coğrafyası safhasını aşamadığını belirtmektedir. Modern izahlı coğrafya, mekteplerimize II. Meşrutiyet (1908/1324) ten sonra girmeye başlayacaktır²⁷

IV. Satı Bey ve Coğrafya Öğretimi

Daha önce gösterildiği üzere Satı Bey, Darülmuallimindeki müdürlüğü esnasında görüş ve uygulamalarıyla eğitime büyük katkılarda bulunmuştu. O, genel öğretim metodları üzerinde durduğu gibi, çeşitli derslerin özel öğretim metodları üzerinde de durmuş, pek çok makaleler ve ders örnekleri hazırlayıp yayınlamıştı.

Nitekim bu yayınların kaynağı olan Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası'nın ilk sayısında yayınların amacı: "İlköğretimde izlenmesi gereken amaç ve ereği, bu ereğe ulaşmak için uygulanması gereken yöntemi herkese tanıtmak... Ders örnekleri kısmı ile bu yöntemlerin uygulama şekillerini tam bir açıklıkla göstermek... Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası'nın işi ve ereği bundan ibarettir"²⁸ denilmektedir.

Bu doğrultuda yayınlanan makalelerden birisi de başyazar Satı Bey'in "Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır?" isimli makalesiydi.

*Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır?(Coğrafya Nasıl Öğretilmelidir?)*²⁹

Coğrafya, insana hayatta daima lazım olacak bir takım malumat verdiği için doğrudan doğruya ameli faydalar temin eder; bundan başka, vatani ve diğer kavimlerin hal ve medeniyetlerini tanıttığı için terbiye-i vataniye ve medeniyede büyük hizmetler eyler; nihayet muhtelif melekât-ı akliyyeyi ve bilhassa mahalliyyeyi faaliyete getirdiği için terbiye-i fikriye hususunda mühim bir tesir icra eder.

Fakat coğrafyanın bu faydaları temin, bu terbiye tesirlerini icra edebilmesi, canlı ve tasviri bir surette öğretilmesine bağlıdır. Coğrafya dersinde bahs olunan memleketlerin ahvali, nazarı hayal önünde canlandırılmazsa, bir isimler ve rakamlar silsilesi ezberletmekten, bir sürü hudut, nehir, göl, şehir, burun, ada isimleri ile birçok ölçü, uzunluk ve nüfus rakamları... ezberletmekten ve nihayet nihayet, bir haritanın şeklini zihinde nakş ettirmekten başka bir şey yapılmış olmaz. Böylelikle ise ne hayat ve uygulamaya yarayacak bir şey öğretilmiş, ve ne de zihne faydalı bir idman yaptırılmış olur: Bu suretle öğretilen

²⁷ Akyol, a.g.m., s.569.

²⁸ "Önsöz", Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası, Şubat 1910, Cilt:1, s.1-2.

²⁹ M.Satı, "Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır?", Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası (Nazariyat ve Malumat Kısmı), Sene:1, Numara:12.

isimler, ya zihinde hiçbir hayal ve mana uyandıramayacak kuru birer lafız halinde kalır veya nihayet nihayet bir harita üzerinde bir nokta veya şekli ihtar edecek birer kelime haline gelir...

Coğrafya dersini, böyle kazançsız bir karakterdeki bir ders ve kelimeler halinden çıkarmak için derhal canlandırmalı; Dersi bahs olunan memleketlerin ahval ve görüntüsünü nazar-ı hayal önünde canlandıracak bir şekle dönüştürmelidir. Talebe, Coğrafya okurken, muhtelif memleketleri uzaktan, yüksekte görüyor gibi olmalı; onları hayalen canlandırmalı ve tasvir eylemelidir...

İnsan gözü ile görmediği şeyleri tarif ve tasvir üzerine tasavvur ve tahlil edebilir; ancak buna, tarifler ve tasvirler vakayı gördüğü bildiği şeylere tatbik etmek sayesinde muvafık olabilir. Bir şeyin tarif veya tasvirini dinlerken muhtelif yerlerde ve muhtelif zamanlarda görmüş olduğumuz muhtelif şeylerin birer parçasını – birer hal ve sıfatını- zihnen muhtelif suretlerle büyültüp küçültür, muhtelif³⁰ suretlerle ayırıp birleştirir ve bu suretle o şeyin-hakikate az çok yakın bir hayalini görür gibi olur. Fakat, örneğini veya unsurlarını olsun görmediği bilmediği şeyleri, hayal etmekte başarılı olamaz. Mesela hayvanlardan başka bir nakil vasıtası bilmeyen, araba yüzü bile görmeyen birine lokomotif –tarif ve tasvir- ile hayal ettirmek mümkün olmaz. Hayalde canlandırma ancak bizatihi gözle görmekle meydana gelir.

Onun için çocuklara gözleri önünde olmayan memleketlerin ahvalini hayal ettirebilmek için evvela gözleri önünde bulunan yerin ahvalini tetkik ve müşahede ettirmek iktiza eder.

Bu sebeple Coğrafya dersine, başlangıçtan bir eşya dersi gibi başlamalı; öncelikle okulun bulunduğu şehir veya kasaba ile civarının ahvalini aynen tetkik ile meşgul etmelidir. Çocukları arada sırada kasabanın nazretli mevkilerine götürmeli, kırlara çıkarmalı, oralardan etraftaki dağlara, vadilere, ovalara, nehirlere, göllere, burunlara, adalara, köylere.... velhasıl bütün Coğrafi unsurlara dikkat ettirilmelidir. Bunu muhtelif mevsimlerde tekrar etmeli, etraf ve bölgelerin kış ve yaz halleri arasındaki farkları nazarı dikkate çarptırmalı; hadisat-ı tabiiyeyi – bilhassa şehirlerde- nazarı dikkatten uzak tutmamaya itina etmelidir. Bu suretle yavaş yavaş birbiri arkasından gelecek ve birikecek gözlemler ve tetkikler, Coğrafya dersi için pek önemli bir temel, daha doğrusu, pek zaruri bir inşa malzemesi oluşturur: Güneşin- ayın doğuşu ve batışıyla ilgili gözlem, ana yönler hakkında verilecek izahata esas olur; ovaların, derelerin ve dağların kış manzarası bölgelerin durumu hakkında verilecek bilgilerin ilk zeminini oluşturur;

³⁰ Satı, “Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır”, s.244.

yağmur esnasında, ve yağmuru müteakip suların sel tarzı: Bahçelerde, meydanlarda kırlarda meydana gelen selciklerin istikametleri gerek su kaynaklarının gerekse sıcak su kaynaklarının anlatımı için bir esas hazırlar; küçük tepeler büyük dağların, ufak ırmaklar büyük nehirlerin, adi birikintiler göllerin, göller denizlerin hayalde canlandırılmasını temin edecek birer örnek oluşturur. Velhasıl bulunulan bölgede gözlenen arazi yapısı ve Coğrafi hadiseler, nahiye ve uzak bölgelerdeki arazi yapısı ve olaylar için bir mukayese-bir anlatma vasıtası ve şekillendirme hizmeti görür.³¹

Ders bu gözle görünür muhitin dışına, derece derece –ve okulun bulunduğu kasaba ile olan ulaşım ve münasebet sırasını takiben- gitmelidir: Kasabanın etrafındaki demir yolları... nerelere ulaşıyor? Limana girip çıkan vapurlar nerelerden gelip nerelere gidiyor? Memleketin muhtelif mahsulleri nerelere sevk ediliyor? Kasabadaki tacirler, mal almak için hangi şehirlere, hangi yollardan gidiyor? Kasabadaki hükümete hangi köy ve kasabalardan davacılar geliyor? Büyük davası olanlar kasabadan hangi şehre gitmeye mecbur oluyor...? Velhasıl kasaba hangi kasaba ve şehir ve köyler ile idareten ve iktisaden münasebette bulunuyor...? Bu meselelerin üzerine dikkat çekmeli, çocukların bu hususlarda zaten hariçten duydukları bilgileri tamamlamalı ve düzenlemeli; bu suretle Coğrafyayı İdari ve İktisadi konuları için lazım olan esas da hazırlamalıdır.

Bu bahisler sırasında her köyün mahsulü ile mevkii coğrafyası arasındaki münasebetler de nazarı dikkate çarptırmağa ihtimam eylemelidir. Osmanlı Ülkesi'nin çoğu büyük şehirlerine varıncaya kadar her tarafında, haftada bir gün pazar kurulur, civar köyler ahali mahsulat ve mamulâtını kasabaya o gün getirip satar; pazar günleri kereste, kömür, odun, zahire, sapan, kireç.... başka başka köylüler tarafından getirilir. Bu muhtelif satıcılardan her birinin şehre hangi taraftan girip hangi yollardan geçtiğine dikkat ettirmeli; köylerinin dağda mı, ovada mı, nehir kenarında mı, orman içinde mi, sulak mı, taşlık mı, olduğu tetkik ettirilmeli... ve bu suretle her köyün mevkii ile ahalisinin meşguliyeti arasındaki münasebeti göstermeye çalışmalıdır. Bu tetkikat, ayrıntılı ve daha geniş Coğrafya öğretimine başlandığı zaman, muhtelif memleketlerin ahval-i tabiisi ile ahval-i iktisadiyesi arasındaki münasebetleri pek açık bir surette anlatmak için bir esas teşkil eder.

Coğrafya derslerinin en lüzumlu, en zaruri vasıtası herkesçe bilindir ve takdir edilir ki haritalardır; haritasız Coğrafya öğretimi abes ile iştigalden başka bir şey değildir.

³¹ Satı, "Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır", s.245.

Fakat Coğrafya derslerinde haritalardan ciddi bir surette istifade olunabilmesi³² için talebenin haritaları okumaya, bir haritaya bakınca onun yardımıyla tabii manzaralar hayal etmeye alıştırılması lazım gelir. Bunun için de en mahsus ve en kolay cihetten -muhitten- başlamak, evveleminde çocukları gördükleri şeylerin plan ve krokilerini yapmaya ve okumaya alıştırmak iktiza eder:

Bir masa üzerine siyah muşamba koyarak üstüne tebeşir ile dershanenin planını çizmeli, bu plandaki pencere, kapı ve duvarlardan her birinin odadaki aslını göstermeli, plan üzerinde işaret olunan bir noktanın ortadaki mevkiini, ve bil-mukabele odanın bir tarafında bulunan bir şeyin plan üzerindeki mevkiini tayin ettirmek yolunda alıştırmalar yaptırmalı; bu hususta yeteri derecede beceri ve gösterme yeteneği oluşturduktan sonra bütün okulun planını, daha sonra okulun etrafındaki sokakların krokilerini çizmeli... Çocukları bu krokilerden mana çıkarmaya, kroki üzerinde işaret olunan bir noktanın mevziini bulmaya, veya hayal etmeye... evlerinin yolunu böyle krokilerle tarif etmeye alıştırmalıdır. Bundan sonra kıra çıkıp etraftaki dereleri, köyleri, tepeleri, gösterecek surette kabataslak bir kroki çizilirse bahusus kumdan veya kilden kabartma olarak yeryüzü örnekleri yapılır ve bunların yanlarına bu hayal ürünü bakiyeleri gösteren birer harita konulursa... artık çocukların Coğrafya haritalarından mana çıkarmaları, haritaya bakınca zihnen araziye intikal etmeleri temin edilmiş olur.

Matematiksel Coğrafya konusuna gelince: Bunlar dahi gözlemlere ve seyahat hakkındaki bilgilere dayandırılmalıdır. Köye yaklaşılrken, köyden uzaklaşılrken, bir gemi gelirken veya giderken... köyün ve geminin nasıl kayıp olduğuna veya nasıl görüldüğüne dikkat ettirerek bundan yeryüzünün düz olmayıp yuvarlak olduğu neticesini çıkartmalı; sonra dünyanın dolaşılması seyahatlerinden bahs ederek... bu bahisleri seyyahların hatıraları ve ülkenin ahvali hakkında merak uyandırıp izahatla aydınlatarak... yerin küre şeklinde olduğu fikrini ortaya atmalı. Eğer bir demiryolu üzerinde bulunuluyorsa, mahallin saati ile trenlerin saatleri arasındaki fark üzerine dikkati çektikten sonra muhtelif memleketlerin saatleri arasındaki farktan bahsetmeli, seyahatlerde ve telgraf muhaberelelerinde bu yüzden görülen neticelerin garipliklerini anlatmalı; ve gece ve gündüz³³ hadisesinin sebebini bu suretlerle açıklamalı; Matematiksel Coğrafyanın konusuna ondan sonra geçmelidir... Enlem ve boylam dairelerinden bahsederken bunların mevcut ve maddi zan olunmasına mani olacak surette idare-i lisan etmeli, mntıklar hakkındaki bilgiyi veririrken-mntıkların ahvalini

³² Satı, "Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır", s.246.

³³ Satı, "Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır", s.247.

iyice tasvir ederek bu taksimatın bir gizli taksimatından ibaret olduğu yolunda bir zan husulüne mani olmalıdır.

Yaşanan muhit hakkındaki tetkikat ile, ve kroki ve plan hakkındaki alıştırma ile... metin bir esas hazırladıktan sonra sair ülkelerden bahse başlamalı; fakat daima bu bahisleri harita ile takip etmeye, ve tabii durum, iktisadi durum, yaşam tarzı, seyyahların hikayeleri ile izahat ile canlandırmaya itina etmelidir.

Haritaları mümkün olduğu kadar, talebenin gözü önünde ve ders esnasında resm etmeli; ayrıntıyı söyledikçe harita üzerine işaret ederek haritayı büyük –ve ifadeler ile ahenkli bir şekilde– dereceli vücuda getirmeli, ve bu suretle öğrencinin zihninde açık bir surette intiba ettirmelidir.

Tabii durum ve iktisadi durum hakkında verilecek ayrıntı, rakam mukayeseleri ile açıklanmalı, bu mukayeselerle mümkün olduğu kadar, diyagramlar vasıtasıyla bir özel şekil ve görüntü vermeye çalışmalı; mesela bir memleketin nüfusundan, büyüklüğünden bahs edildiği vakit, bu nüfus bizim nüfusumuzla, kendi memleketimizin büyüklüğü ile, velhasıl evvelce çocuklar tarafından haklarında açık bir fikir edinilmiş miktarlar ile mukayese ederek ve yalnız bu mukayese nispeti ile ifade eyleyerek, bu miktarların zihinde kuru bir mana bir rakam halinde kalmamasını temine çalışmalıdır.

Velhasıl: Coğrafya öğretimine bilinen ve özel olan yerlerin ahvalini tetkik ile başlamalı; ve diğer yerlerden bahsederken de, bunların bakışlarda da iyice oluşmasını temin için, özelliklerini bildirmeli ve gözlemlerle mukayeseler yapmaya itina eylemelidir.

Bizde Coğrafyanın nasıl öğretilmekte olduğu nazarı dikkate alınırsa bu hususta ne kadar büyük bir değişim ve inkılap yapmaya muhtaç olduğumuz bidaheten anlaşılır;

Malumdur ki bizde Coğrafya dersine, bu ilmi tarif etmekle ve dünyanın küre şeklinde olduğu söylemekle başlanır; bu kürenin mihverî, daireleri, engebeleri hakkında³⁴ birçok tarifler söylenir; sonra mıntıkalarından, kıtalardan, daha sonra muhtelif memleketlerden bahs edilir... Ve hemen umumiyetle, asıl yaşanan mahal - ta sonlarda bile- kaale alınmaz... Bütün bu bahislerde kuru kuruya bir sürü isimler, bir sürü rakamlar söylenir; harita gösterilse, kullanılsa bile, bunun ne olduğu hakkında izahat verilmez, çocukların haritadan yere intikal etmelerini temin yolunda bir şey yapılmaz...

³⁴ Satı, "Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır", s.248.

Bunun netice-i tabiiyesi olarak: Coğrafya dersi hayal ürünü şeylerden bahs eder, bir sürü rakam ve isim ezberletir bir ders halini alır...

Şu birkaç misal, bu usülün ne kadar fena olduğunu ispata kafi olsa gerektir: Dağın tarifini ezberden söyleyen bir çocuğa, “Siz bir dağ gördünüz mü?” diye sormuştum; çocuk “Evet; haritada gördüm” yolunda bir cevap verdi; “Haritadan başka yerde, dışarıda dağ görmediniz mi?” diye sordum, o zaman “Hayır! Görmedim” dedi... Halbuki, bulunduğumuz şehrin etrafında dağlar dolu idi!...

Diğer bir okulda, “Yayla”nın tarifini ezberden okumaya muvafık olan bir çocuğa yayla görüp-görmediğini sordum; çocuk bir müddet tereddüt ettikten sonra “Gördüm, mezarlıkta!” dedi.

Diğer bir okulda bir çocuğa, Asya haritasını göstermeyi teklif etmişim; çocuk kalktı, Asya haritasının yanına gitti, fakat orta ve sol tarafındaki (Asya Haritası) kitabesinin birini gösterdi; “Yalnız orası mı, burası da Asya değil mi?” diye sorduğum vakit ise, gösterdiğim yere baktı “Hayır, orası Hindistan!” dedi ve Asya’nın o köşedeki yazıdan ibaret olduğu hakkındaki ifadesinde ısrar etti!”

Doğuyu ve batıyı tayin edemeyen, doğu ve batı ile sağ ve solu arasındaki farkı anlamayan... buldukları mevkiin nerde olduğundan bihaber kalan... velhasıl Coğrafya dersinin ve haritalarının hakikat ile, muhit ile münasebetini tasavvur bile edemeyen talebe... mateessüf idadilerimizde bile nadir değildir³⁵

V. Sonuç

Osmanlı Devleti klasik dönem eğitim kurumları içerisinde yer almayan Coğrafya dersi, Avrupadaki gelişimine paralel olarak özellikle 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti eğitim kurumları-programları içerisinde yerini alacaktı. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi(1869), bu dönüşümde bir dönüm noktasıydı. Bu nizamnameyle her seviyedeki Coğrafya öğretimi resmi ders programına konularak, imparatorluğun her yerinde uygulanmak üzere kurumsallaşmıştı.

Coğrafya müfredat programlarında dünya, dünyanın hareketleri ve sonuçları, Osmanlı Ülkesi’nin büyük nehirleri, dağları, vilayet taksimatı gibi pek basit bilgiler verilmişti. Osmanlı Devleti’nde Coğrafya eğitiminde devrim niteliğindeki bu çalışmalara karşın bu dönem Coğrafya eğitimi isim ve niteleme coğrafyası safhasını da aşamamıştı. Modern İzahlı Coğrafya Eğitimi, Osmanlı Mektepleri’ne II. Meşrutiyet(1908-1324)’ten sonra girmeye başlayacaktı.

³⁵ Satı, “Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır”, s.249.

Nitekim II. Meşrutiyet eğitiminin şekillenmesinde ve gelişmesinde bir Pestalozzi ruhu ve çabası gösterdiği takdir edilen, öğretmen yetiştirme alanında göstermiş olduğu ciddi çabaları nedeniyle Türk Frobeli diye adlandırılan dönemin ünlü eğitimcisi Satı Bey “Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır?” adlı makalesinde II. Meşrutiyet’e kadar olan Coğrafya eğitimi hakkında bilgiler verirken, Coğrafya öğretimi konusunda günümüzde de geçerli olan önerilerde bulunmaktaydı.

Buna göre, II. Meşrutiyet dönemine kadar olan Coğrafya eğitimi isim ve nitelendirme coğrafyasıdır. Oysa Coğrafya insana hayatta daima lazım olacak bilgiler vermektedir. Vatanı ve diğer kavimleri tanıttığı için medeni terbiye ve vatan terbiyesinde büyük hizmetler yapar, fikri terbiyeye tesir eder. Fakat Coğrafyanın bu faydaları temini canlı ve tasviri surette öğretilmesine bağlıdır. Coğrafya öğretiminde yakından-uzağa, bilinenden–bilinmeyene ilkeleri uygulanmalı. Dereceli bir eğitim yapılmalı. Ezber yaptırılmamalı. Canlı gözlemler yaptırılmalı. Merak uyandırmalı. Harita kullanılmalı ve kullanmayı bilmeli. Matematiksel Coğrafya gözlemlere ve seyahat hakkındaki bilgilere dayandırılmalı. Diyagramlar vasıtasıyla mukayeseler yaptırılmalıdır.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Kaynakları:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

Hatt-ı Hümayun Tasnifi,

Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzat-ı Analitik Envanteri.

2. Araştırma ve Kaynak Eserler:

ANTEP, Sadreddin Celal, “*Tanzimat Maarifi*”, *Tanzimat I*, İstanbul, 1999,

AKKUTAY, Ülker, *Enderun Mektebi*, Ankara, 1984.

AKYOL, İbrahim Hakkı, “*Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji*”, *Tanzimat II*, İstanbul, 1999.

AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi(Başlangıçtan 1993’e)*, İstanbul, 1993.

BAYKAL, İsmail Hakkı, *Enderun Mektebi*, İstanbul, 1953.

BİLİM, Cahit Yalçın, *Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi(1734-1876)*, Eskişehir, 2002.

BİNBAŞIOĞLU, Cavid, *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi*, Ankara, 2005.

- CİHAN, Ahmet, *Reform Çağında Osmanlı İlmîye Sınıfı*, İstanbul, 2004.
- ER, Ahmet, *Osmanlı Devletinde Çağdaşlaşma ve Eğitim*, İstanbul, 1999.
- ERGİN, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, c.I, İstanbul, 1977.
- ERGÜN, Mustafa, “*Satı Bey, Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri*”, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı.1, Malatya, 1987.
- FORTNA, Benjamin C., *İmperial Classroom İslam, The State and Education in the late Otoman Empire*, Oxford, 2003.
- İSKİT, Server, *Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bakış*, Ankara, 2000.
- KODAMAN, Bayram, *II.Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1991.
- Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Hazırlayan: Mustafa Ergün, Tayip Duman, Sebahattin Arıbaş, Hüseyin Dilaver, Ankara, 2002.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul, 2003.
- SAKAOĞLU, Nejdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1993.
- SATI, M., “*Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır?*”, *Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası*, Sene.1, No.12.
- ŞANAL, Mustafa, “*Mustafa Satı Bey, Hayatı ve Türk Eğitim Tarihi İçerisindeki Yeri*”, *Milli Eğitim Dergisi*, Sayı.153-154, Kış- Bahar 2007.
- T.C. MİLLÎ SAVUNMA BAKANLIĞI, *Osmanlı Döneminde Askeri Okullarda Eğitim*, Ankara, 2000.
- TEKELİ, İlhan- İLKİN, Selim, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara, 1990.
- Tedrisat Mecmuası*, “*Satı Bey Suriye’ye Gidiyor*”, Cilt.10, No.1-44, Nisan, 1919.
- Tedrisat-ı İbtidaiyye Mecmuası*, Önsöz, Cilt.1, Şubat, 1910.
- UNAT, Faik Reşit, *Türkiye’de Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihi Bir Bakış*, Ankara, 1964.
- YÜCEL, Hasan Ali, *Türkiye’de Orta Öğretim*, İstanbul, 1938.